МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
ФЕДЕРАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ БЮДЖЕТНОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
«УФИМСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ»

Программа вступительного испытания на базе профессионального образования

по предмету «Татарский язык»

Программа вступительных испытаний по татарскому языку (письменный экзамен)

На экзамене по татарскому языку поступающий должен показать
высокую степень владения основными лингвистическими понятиями и терминами; знать теорию языка и иметь представление об истории татарского языкознания; продемонстрировать языковую, лингвистическую и речевую компетенцию. Знания, умения и навыки поступающего должны соответствовать Программе:

П Р О Г Р А М М А

ТАТАР ТЕЛЕ ТУРЫНДА ГОМУМИ МӘГЪЛҮМАТ

Тел - иҗтимагый күренеш. Тел үсеше турында гомуми мәгълүмат.

Татар әдәби теле нормаларының борынгыдан ук үсеп килүе. Милли татар әдәби теле формалашу этаплары. Төрки халыклар өчен гомуми булган борынгы төрки әдәби тел (V-X йөзләр) һәм аның үрнәкләре. Төрки халыклар өчен гомуми булган иске төрки тел (X-XV йөзләр) һәм аның үрнәкләре. Иске татар әдәби теле (XV-XIX йөзләр) һәм аның үрнәкләре. Хәзерге (милли) татар әдәби теленең барлыкка килүе, аның үсешендә төп үзенчәлекләр.

Икетеллелек һәм сөйләм культурасы. Телләрнең үзара тәэсире. Төрки, фин-угор, славян телләре турында төшенчә. Бу телләрнең үзара тәэсир итешүләре тарихы. Төрки телләр арасында татар теленең урыны.

Диалект турында төшенчә. Татар теленең төп диалектлары: урта диалект, мишәр диалекты (көнбатыш диалект), себер татарлары теле (көнчыгыш диалект). Аларның төп үзенчәлекләре, тамырлары: болгар-татар, мишәр-татар, себер татары. Башкортстанда таралган татар сөйләшләре, аларның төп үзенчәлекләре.

Хәзерге татар әдәби теленең үсеш үзенчәлекләре. Татар тел галимнәре турында кыскача белешмә.

Башкортстан татарлары турында төшенчә. Башкортстанда татар телбелеменең үсеше.

Тел гыйлеменең әһәмияте. Тел гыйлеме һәм аның тармаклары. Тел

гыйлеменең башка фәннәр белән бәйләнеше.

ФОНЕТИКА

Фонетика турында төшенчә. Сөйләм органнары. Аваз һәм фонема турында төшенчә. Авазларның ясалышы. Сузык һәм тартык авазлар, аларарасында аерма.

Сузык авазлар. Аларның саны һәм составы. Алгы рәт (нечкә) һәм арткы рәт (калын) сузыклар. Иренләшкән Һәм иренләшмәгән сузыклар.

Алынма сузыклар [о] һәм [ō], [е] һәм [ē], [ы] һәм [ы] авазларының әйтелеше. Сингармонизм законы, аның ике төре: рәт гармониясе һәм ирен гармониясе. Сингармонизм законы сакланмаган очраклар. Сузыкларның кыскаруы (редукция). Өстәмә аваз кушылуы (протеза, эпентеза). Элизия күренеше.

Дифтонглар турында төшенчә. Татар телендә дифтонглар.

Тартык авазлар. Аларның саны һәм составы. Яңгырау һәм саңгырау тартыклар. Тел арты тартыклары һәм увуляр тартыклар. Ирен-ирен һәм ирен-теш тартыклары. [к], [г] һәм [къ], [гъ] тартыклары, [h] һәм [х] тартыклары, [н] һәм [ң] тартыклары. [w] һәм [в] тартыклары. [’] - һәмзә тартыгы. Сөйләмдә тартык авазларның үзгәреше: охшашлану (ассимиляция), охшашсызлану (диссимиляция), җайлашу (аккомодация). Тартык авазларның чиратлашуы.

Иҗек турында төшенчә. Татар телендә иҗек калыплары. Ачык һәмябык иҗекләр.

Басым турында төшенчә. Басым төрләре: сүз (иҗек) басымы, логик басым, синтагма басымы. Алынма сүзләрдә басым.

Интонация турында төшенчә. Интонациянең өлешләре: фраза басымы, логик басым, тойгы басымы, сөйләм көе. Интонациянең төрләре.

Графика һәм **орфография** турында төшенчә. Аваз һәм хәреф. Авазларны язуда күрсәтү. Алфавит.

Сузык аваз хәрефләре. **О, ө, ы, э, е** хәрефләренең дөрес язылышы. **Е, е, ю, я** хәрефләренең дөрес язылышы.

Тартык аваз хәрефләре. **Ч, ж, в** хәрефләренең дөрес язылышы. [**къ**] һәм [**гъ**] авазларының язуда бирелеше. [**ж**] һәм **[й], [х]** һәм **[h], [н]** һәм **[ң], [']**

авазларын белдерүче хәрефләрнең дөрес язылышы. Сүзләрне юлдан юлга күчерү.

Татар язуының кыскача тарихы. Рун язуы (VII йөз) турында белешмә. Гарәп язуының керүе турында белешмә. Гарәп язуының татарларда кулланылуы тарихы (922-1927 еллар). Гарәп графикасында язу үрнәкләре. Татар язуын латин графикасына күчерү һәм 1927-1939 елларда аны куллану. Латин графикасының татар теле өчен уңай һәм кимчелекле яклары. Бүгенге көндә җәмәгатьчелекнең бу мәсьәләгә карашы. Латинга күчүне Татарстанда хокукый хәл итү гамәлләре. Кириллицага нигезләнгән рус графикасына күчү (1939 ел). Рус графикасын татар телендә куллануның уңай һәм кимчелекле яклары. Татар орфографиясенең принциплары. Фонетик принцип. Тарихи-традицион принцип. График принцип. Дифференциляцияләнгән принцип. Кириллицага нигезләнгән алфавитта татар теленең үзенчәлекле авазларын бирү. 1980 елларда татар алфавитына үзгәрешләр кертү өчен омтылышлар. 1997 елда татар алфавитында хәрефләр бирелү тәртибен үзгәртү.

Орфоэпия турында төшенчә. Татар орфоэпиясенең төп к а г ы й д ә л әр е. Орфоэпик кагыйдәләр бозылуның төп сәбәпләре.

Транскрипция турында төшенчә. Сүзгә фонетик анализ ясау тәртибе.

ЛЕКСИКА

Лексика һәм **лексикология** турында төшенчә. Татар теленең сүз байлыгы. Сүз, аның лексик һәм грамматик мәгънәләре.

Бер һәм күпмәгънәле сүзләр. Сүзнең туры һәм күчерелмә мәгънәләре. Синонимнар, антонимнар, омонимнар һәм аларның төрләре.

Фразеологик әйтелмәләр.

Сүзлек составы турында________төшенчә.

Татар теленең чыгышы ягыннан сүзлек составы. Гомумтөрки сүзләр. Гарәп, фарсы, рус телләреннән һәм рус теле аша башка телләрдән алынган сүзләр. Алынма сүзләрнең татар телендә үзләштерелеше.

Татар теленең кулланылышы өлкәсе ягыннан сүзлек составы. Гомумхалык сүзләре. Әдәби тел сүзләре. Диалекталь сүзләр (диалектизмнар).

Профессиональ сүзләр (профессионализмнар). Атамалар (терминнар).

Татар теленең кулланылыш дәрәҗәсе ягыннан сүзлек составы.

Искергән сүзләр (тарихи сүзләр һәм архаизмнар). Яңа сүзләр (неологизмнар).

Ономастика фәне турында тө ш е н ч ә. Аның тармакларына аңлатма бирү. Татар топонимикасы. Идел-Урал топонимикасында болгар-татар, фин-угор, славян катламнары.

Лексикография турында төшенчә. Сүзлекләрнең төрләре. Татар теленең сүзлекләре һәм алардан файдалану. Сүзлекләрнең әһәмияте.

СҮЗ ЯСАЛЫШЫ

Тел гыйлеменең аерым тармагы буларак сүз ясалышы.

Сүз төзелеше. Сүзнең мәгънәле кисәкләре. Тамыр һәм кушымча. Сүз ясагыч, мөнәсәбәт белдерүче һәм бәйләгеч кушымчалар. Аларны сүзгә ялгау тәртибе. Тамыр һәм нигез. Сүз нигезе һәм аның төрләре: тамыр нигез, ясалма нигез, кушма нигез.

Сүз ясалышы. Сүз ясалышы ысуллары. Сүзләргә сүз ясагыч кушымчалар ялгап, сүз ясалу. Сүзләрне кушу (кушма сүзләр, парлы сүзләр, тезмә сүзләр), аларның дөрес язылышы. Сүзләрнең аваз составын үзгәртү. Сүзләрнең мәгънәсен үзгәртү. Сүзләрне бер сүз төркеменнән икенчесенә күчерү. Сүзләрне кыскарту. Сүз төзелешен тикшерү тәртибе.

МОРФОЛОГИЯ

Морфология турында төшенчә. Сүз төркемнәре турында төшенчә.Татар телендә сүз төркемнәре.

Исем. Сүз төркеме буларак исем. Ялгызлык һәм уртаклык исемнәр. Исемнәрнең килеш белән төрләнеше. Исемнәрнең тартым белән төрләнеше. Тартымлы исемнәрнең килеш белән төрләнеше. Тартым һәм килеш кушымчаларын куллануда стилистик төрлелек. Исемнәрнең ясалышы. Ясалышы ягыннан исемнәрнең төрләре: тамыр исем, ясалма исем, кушма исем, парлы исем, тезмә исем, кыскартылма исемнәр. Исемнәрне морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Фигыль. Фигыль турында төшенчә. Фигыльнең башлангыч формасы

һәм барлык-юклык төре. Юклык төрендәге фигыльләрдә басым. Фигыльнең зат-сан белән төрләнеше. Фигыль юнәлешләре. Фигыль төркемчәләре турында гомуми төшенчә.

Затланышлы фигыль формалары. Боерык фигыль. Аның мәгънәсе, зат-сан белән төрләнеше. Боерык фигыльдә басым. Хикәя фигыль. Хәзерге заман хикәя фигыль Аның мәгънәсе, ясалышы, зат-сан белән төрләнеше, дөрес язылышы. Үткән заман хикәя фигыль. Аның формалары, аларның ясалышы һәм зат-сан белән төрләнеше. Киләчәк заман хикәя фигыль. Аның формалары, аларның ясалышы һәм зат-сан белән төрләнеше. Хикәя фигыльләрнең җөмләдә кулланылышы. Шарт фигыль. Аның мәгънәсе, ясалышы, төрләнеше һәм җөмләдә кулланылышы

Затланышсыз фигыль формалары. Сыйфат фигыль. Аның мәгънәсе, заман формалары, җөмләдә кулланылышы. Хәл фигыль. Аның мәгънәсе, ясалышы ягыннан төрләре, язылышы, җөмләдә кулланылышы. Исем фигыль. Аның мәгънәсе, ясалышы, исем фигыльнең исемгә әйләнү очраклары, җөмләдә кулланылышы. Инфинитив. Аның мәгънәсе, ясалышы, дөрес язылышы, җөмләдә кулланылышы.

Ярдәмче фигыльләр һәм аларның кулланылышы. Мөстәкыйль фигыльләрнең ярдәмче фигыльләр ролендә йөрүе.

Фигыльләрнең ясалышы ягыннан төрләре. Фигыльләрне морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Сыйфат. Сыйфат турында төшенчә. Аның лексик, морфологик һәм синтаксик билгеләре. Сыйфат дәрәҗәләре. Сыйфатның ясалышы һәм язылышы. Сыйфат ясагыч кушымчалар. Синоним һәм антоним сыйфатлар. Сыйфатларның исемләшүе. Сыйфатларның җөмләдә кулланылышы.

Сыйфатларны морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Сан. Сан турында төшенчә. Сан төркемчәләре (төп сан, тәртип саны, бүлем саны, җыю саны, чама саны), аларның мәгънәләре һәм җөмләдә кулланылышы. Ясалышы ягыннан сан төрләре һәм аларның дөрес язылышы. Гарәп һәм рим цифрларының татар телендә дөрес язылышы. Саннарны

морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Рәвеш. Рәвеш турында төшенчә. Аларның җөмләдә кулланылышы.

Рәвеш төркемчәләре: саф рәвешләр, охшату-чагыштыру рәвешләре, күләм-чама рәвешләре, вакыт рәвешләре, урын рәвешләре, сәбәп-максат рәвешләре. Рәвешләрнең ясалыш ягыннан төрләре, дөрес язылышы. Рәвешләрне морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Алмашлык. Алмашлык турында гомуми төшенчә. Зат алмашлыклары, аларның килеш белән төрләнеше. Күрсәтү алмашлыклары, аларның килеш белән төрләнеше. Сорау алмашлыклары. Билгеләү алмашлыклары.

Билгесезлек алмашлыклары. Юклык алмашлыклары. Алмашлыкларның дөрес язылышы. Алмашлыкларны морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Хәбәрлек сүзләр. Хәбәрлек сүзләр турында гомуми төшенчә.

Аваз ияртемнәре. Аваз ияртемнәре турында гомуми төшенчә. Аваз ияртемнәрен дөрес язу.

Бәйлек. Бәйлек турында гомуми төшенчә. Бәйлекләрнең төркемчәләре. Бәйлек сүзләр. Бәйлекләрне морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Теркәгеч. Теркәгечләрнең төркемчәләре (тезүче теркәгечләр; ияртүче теркәгечләр). Теркәгечләрнең дөрес язылышы. Теркәгечләрне морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Кисәкчә. Кисәкчә турында гомуми төшенчә. Кисәкчәләрнең төркемчәләре. Кисәкчәләрнең дөрес язылышы. Кисәкчәләрне морфологик яктан тикшерү тәртибе.

Ымлыклар. Ымлыклар турында гомуми төшенчә. Ымлыкларны дөрес язу.

СИНТАКСИС

Синтаксис турында төшенчә. Синтаксис берәмлекләре. Сүзләр арасында ияртүле һәм тезүле бәйләнеш. Бәйләүче чаралар, аларның төп үзенчәлекләре.

Сүзтезмә. Сүзтезмә турында төшенчә. Сүзтезмәнең төзелеше.

Җөмлә. Җөмлә турында төшенчә. Җөмләнең төрләре. Әйтү максаты

ягыннан җөмлә төрләре (хикәя, сорау, боеру җөмләләр). Тойгылы җөмләләр. Җөмләләрне дөрес интонация белән уку, алар азагында тыныш билгеләрен дөрес кую. Тойгылы җөмләләрне башка җөмләләрдән аеру, алардан тиешенчә файдалану. Ике составлы җөмләләр. Ике составлы җөмләләр турында гомуми төшенчә. Җыйнак һәм җәенке җөмләләр.

Җөмләнең баш кисәкләре. Ия һәм аның белдерелүе. **Хәбәр** һәм аның белдерелүе. Ия белән хәбәрнең җөмләдәге урыннары. Ия белән хәбәр арасында сызык кую очраклары. Ия белән хәбәр арасында дөрес интонацияне саклау, сөйләмдә ия белән хәбәрнең ярашмау күренеше.

Җөмләнең иярчен кисәкләре. Иярчен кисәкләр турында гомуми төшенчә. **Аергыч** турында гомуми төшенчә. Аергычның аерылмыш белән бәйләнеше. **Тәмамлык** турында гомуми төшенчә. Туры һәм кыек тәмамлык. **Аныклагыч** турында гомуми төшенчә. Аныклагычлар янында тыныш билгеләре. **Хәл** һәм аның төрләре турында гомуми төшенчә. Урын хәле. Вакыт хәле. Сәбәп хәле. Максат хәле. Рәвеш хәле Күләм хәле. Шарт хәле.Кире хәл.

Җөмләнең модаль кисәкләре. Эндәш сүзләр һәм алар янында тыныш билгеләре. Кереш сүзләр һәм кереш җөмләләр. Алар янында тыныш билгеләре. Эндәш һәм кереш сүзләрне дөрес интонация белән уку.

Җөмләдә сүз тәртибе. Җөмләдә сүз тәртибе турында гомуми төшенчә. Җөмләдә сүзләрнең туры һәм кире тәртибе. Логик басым.

Җөмләнең аерымланган кисәкләре. Җөмләнең аерымланган кисәкләре турында гомуми төшенчә. Хәлләрнең аерымлануы. Аерымланган хәлләр янында тыныш билгеләре. Аныклагычларның аерымлануы. Җөмләдә аерымланган хәл һәм аныклагычларның чикләрен билгели алу, аларны дөрес укый (әйтә) алу, аларга бәйле тыныш билгеләрен дөрес кую.

Җөмләнең тиңдәш кисәкләре. Тиңдәш кисәкләр турында төшенчә. Тиңдәш кисәкләр янында бәйләүче чаралар һәм тыныш билгеләре. Тиңдәшкисәкләр янында гомумиләштерүче сүзләр, алар янында тыныш билгеләре.Тиңдәш кисәкләрне тиешле интонация белән уку.

Тулы һәм ким җөмләләр. Тулы һәм ким җөмләләр турында гомуми төшенчә. Сөйләмдә, бигрәк тә аның диалог төрендә, ким җөмләләрнеңкулланылышы.
Бер составлы җөмләләр. Бер составлы җөмләләр турында гомуми төшенчә. Бер составлы фигыль җөмлә. Бер составлы исем җөмлә. Бер составлы җөмләләрне сөйләмдә урынлы куллану.
Җөмләнең төрле урыннарында килгән ымлыклар белән аваз ияртемнәре янында тыныш билгеләре, аларны дөрес интонация белән уку.
Туры һәм кыек сөйләм. Туры һәм кыек сөйләм турында гомуми мәгълүмат. Диалог һәм аның төрләре, язылышы, тыныш билгеләре. Туры сөйләм янында тыныш билгеләре. Туры сөйләмне кыек сөйләмгә әйләндерү. Гади җөмләләргә анализ ясау тәртибе.
Кушма җөмлә. Кушма җөмлә турында гомуми төшенчә. Аның төрләре. Тезмә кушма җөмләләр. Теркәгечле тезмә кушма җөмләләр. Теркәгечсез тезмә кушма җөмләләр. Тезмә кушма җөмлә эчендә тынышбилгеләре.
Иярченле кушма җөмлә. Иярченле кушма җөмлә турында төшенчә. Иярченле кушма җөмләнең төзелеше ягыннан төрләре: синтетик һәм аналитик. Синтетик иярчен җөмләләр янында тыныш билгеләре. Аналитик иярчен җөмләләр янында тыныш билгеләре. Иярченле кушма җөмләләрнең мәгънә ягыннан төрләре. Иярчен ия һәм иярчен хәбәр җөмлә. Иярчен тәмамлык һәм иярчен аергыч җөмлә. Иярчен урын һәм иярчен вакыт җөмлә. Иярчен рәвеш һәм иярчен күләм җөмлә. Иярчен шарт һәм иярчен кире жөмлә. Кушма җөмләләрнең синонимлыгы.
Катлаулы төзелмәләр. Катлаулы төзелмәләр турында төшенчә: катлаулы кушма җөмлә, тезем.
Күп иярченле катлаулы кушма җөмлә һәм аның төрләре. Тиңдәш иярүле күп иярченле кушма җөмлә. Тиңдәш түгел иярүле күп иярченле кушма җөмлә. Бер-бер артлы иярүле күп иярченле кушма җөмлә. Берничә төр иярүле күп иярченле кушма җөмлә.

Катнаш кушма җөмлә. Тезем.

Кушма һәм катлаулы җөмләләргә анализ ясау тәртибе.

П У Н К Т У А Ц И Я

Пунктуация турында гомуми төшенчә.

Җөмләнең мәгънәсе һәм төзелеше, интонация һәм тыныш билгеләре.

Нокта, сорау һәм өндәү билгеләре. Күп нокталар һәм куштырнаклар куела торган очраклар. Өтер, нокталы өтер, ике нокта куела торган очраклар.

Сызык һәм җәяләр куела торган очраклар.

Җөмләдәге тыныш билгеләренә пунктуацион анализ.

СТИЛИСТИКА ҺӘМ СӨЙЛӘМ КУЛЬТУРАСЫ

Әдәби тел һәм аның стильләре. Язма һәм сөйләмә стиль. **Функциональ стильләр:** матур әдәбият стиле һәм аның лексик, грамматик үзенчәлекләре; вакытлы матбугат стиле (публицистик стиль) һәм аның үзенчәлекләре; фәнни стиль һәм аны үстерү өчен кирәкле шартлар; эш кәгазьләренә хас үзенчәлекләр; эпистоляр стиль һәм аның телебез тарихында тоткан урыны.

Сөйләмдә синонимнарны куллану. Грамматик синонимнар һәм аларның төрләре: морфологик һәм синтаксик синонимнар. Морфологик синонимнарны сөйләмдә куллану үзенчәлекләре. Синтаксик синонимнарның үз эчендәге төрләре: сүзтезмәләрнең синонимлыгы, җөмлә кисәкләрен синонимик куллану, бер һәм ике составлы җөмләләрнең синонимлыгы, фигыль юнәлешләре белән бәйле синонимлык (актив һәм пассив төзелмәләр синонимлыгы), туры һәм кыек сөйләм синонимлыгы. Аналитик һәм синтетик иярчен җөмләләр синонимлыгы, иярчен кисәк һәм иярчен җөмлә синонимлыгы, тезмә кушма җөмләләрне синонимик куллану.

Синтаксик калькалар һәм аларны сөйләмдә куллану.

Сөйләм культурасы һәм аның нигезләре. Сөйләмгә куела торган таләпләр: 1) сөйләм төгәл булсын; 2) сөйләм аңлаешлы булсын; 3) сөйләм саф булсын; 4) сөйләм җыйнак булсын; 5) сөйләм аһәңле булсын.